

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 13, Issue: 1, February 2021

www.historystudies.net

HİTİT METİNLERİNDE SİYASETNAME ve NASİHATNAME LİTERATÜRÜNDEN İZLER

The Traces of Siyasetname and Nasihatname in Hittite Texts

Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

ggmasalci@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2692-874X

HISTORY

STUDIES

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 08.09.2020

Kabul Tarihi-Accepted Date : 27.12.2020

DOI Number : 10.9737/hist.2021.975

Atıf- Citation: Gülgüney Masalci Şahin, "Hitit Metinlerinde Siyasetname ve Nasihatname Literatüründen İzler", *History Studies*, 13/1, Şubat 2021, s. 17 – 32.

***HİTİT METİNLERİNDE SİYASETNAME VE NASİHATNAME
LİTERATÜRÜNDEN İZLER***

The Traces of Siyasetname and Nasihatname in Hittite Texts

Dr. Gülgüney MASALCI ŞAHİN

Öz

Bir kimsenin yapması ya da yapmaması gereken şeyler için edilen nasihatler, binlerce yıl boyunca kayıt altına alınmıştır. Bunlardan kimisi hükümdarlar ya da onların veliahtları için devlet yönetimi üzerine kaydedilmiş ve siyasetname olarak anılmış; kimisi de devletin ileri gelenlerinin yapması gerekenler olarak yazdırılmıştır. Bu anlayış çerçevesinde yapılan belge kaydı, çok uzun yıllar boyunca pek çok kültürde yer edinmiştir. Hititçe çivi yazılı belgelerde nasihatname ya da siyasetnamelerin izlerine rastlanır. Bu çalışmada nasihatname ya da siyasetname ismiyle literatür haline gelen türün, Hititçe metinlerde ne şekilde ve sıklıkla yer aldığı üzerinde durulacaktır. Bunlar ayrı bir literatür olarak kaydedilmese de vasiyetnamelerde, saray kroniklerinde, bazı direktif metinleri ile kimi antlaşma metinlerinin içinde görülür. Bu metinlerde; bir kralın sahip olması gereken vasıfları, yakın çevresi ve halkına nasıl davranması gerektiği, devletin ileri gelenlerinin halkla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği gibi konuların, yoksulların haklarına sahip çıkılması, zenginin lehine davranılmaması, adaletli olunması gibi tavsiyeler çerçevesinde ele alındığı gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nasihatname, Siyasetname, Hititler, Çivi yazılı belgeler

Abstract

The advices, which means something that someone should or should not do, have been recorded for thousands of years. Some of them especially regarding the state government were written for the rulers or their successors and were referred as siyasetname (political treatise) whereas some included the responsibilities of the dignitaries. Documentation having been carried out within the framework of this understanding has existed in many cultures for many years. Therefore, the traces of nasihatnames or siyasetnames can also be found in Hittite cuneiform documents. In this study, it will be discussed that how and to what extent the genre with the name of nasihatname or siyasetname was mentioned in Hittite texts. Although these are not recorded separately as advice literature, they can be seen in testaments, palace chronicles, some instruction texts and some treaty texts. The issues like the qualities of a good king should have, how he should treat his dignitaries and his people, how the dignitaries should behave to the people, how to protect the rights of poor people and how to avoid from behaving in favor of rich people and how to be fair are seen in the documents handled.

Keywords: Advice, Nasihatname, Siyasetname, Hittites, Cuneiform documents

Giriş

“Bir kimseye yapması ya da yapmaması gereken şeyler için söylenen söz” anlamına gelen, Türkçe bir kelime olan “öğüt”, Arapça “nasihat”, Farsça’da ise “pend” kelimesiyle açıklanır. Aynı zamanda “rah=yol” anlamına gelen “pend” kelimesi, bu yönüyle Avestâ dilindeki “pantay” ile Pehlevî dilindeki “panti” kelimesiyle aynı anlamı taşımakta ve Farsça “pend dâden: öğüt vermek”, mecazî haliyle “yol göstermek” anlamında kullanılmaktadır.¹ Nasihat ya da pend sözcüklerinin sonuna Farsça nâme (mektup, yazı) kelimesinin eklenmesiyle oluşturulan nasihatname-pendnâme sözcükleri de Eski Hint, İran ve Türk edebiyatında fert ve toplumu eğitmek, devlette dirlik ve düzeni sağlamak amacıyla yazılan eserlerin genel adına karşılık gelen bir literatür ismi haline gelmiştir.²

Toplulukları yönetmek ve devlet işlerini yürütme sanatı anlamındaki Arapça “siyaset” kelimesinden türemiş siyasetname kelimesi ise, “devlet adamlarına yönetimde dikkat edilmesi gereken noktalara dair tavsiyelerde bulunmak maksatlı yazılmış bir tür” anlamını karşılar. Siyasetnamelerde devleti yöneten kişinin başlıca özellikleri, dikkat edilmesi gereken noktalar, tutulması gereken ahlaki öğütler, yönetimin temel ilkeleri, devletlerarası ilişkilerde uyulması gereken meseleler üzerinde durulur.³ Çağlar boyunca halk, sözü kanun kabul edilen hükümdarlardan adaletli olmasını temenni etmiştir. Siyasetnameler de hükümdarlara ya da vezirlere ve devlet adamlarına bu maksatla kaleme alındılar.⁴ Doğuda Hint-İran geleneği ile Türklerin kurduğu devletler de dâhil İslam devletlerinde eski devirlerden beri hükümdar ve idarecilere yardımcı olmak maksadıyla yazılan nasihatname-siyasetname türünün, genel olarak toplumların çözülme dönemlerinde kaydedildikleri tespit edilmiştir. Bu yazım türü, Eski İran geleneği üzerinden yayılarak İslam Devletleri ile Türk devletlerine de geçmiş ve Osmanlı Devleti’nde kullanılmaya devam edilmiştir.⁵ Uzun bir süre boyunca kaleme alınan ve oldukça fazla sayıda yazıldığı bilinen bu literatüre ait kayıtların hepsini sıralamanın imkânı olmamakla birlikte, öne çıkan birkaç örneği anmak uygundur.

Hint hükümdarlarından birinin oğullarını eğitmesi için görevlendirdiği bir Vişnu rahibi tarafından prensler için hazırlanan nasihat kitabı niteliğindeki *Tantrâkhyâyika*, *Pançatantra* ya da Arapça adı ile *Kelile ve Dimne*, yüzlerce yıl pek çok dile çevrilmiştir.⁶ Prensler ve şehzadeler için nasihat kitaplarının yazdırılması geleneği, binlerce yıl sürdürülmüştür. Siyasetname türü içinde öne çıkan diğer örnekler arasında; Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’i, Selçuklu sultanları Alparslan ve Melikşah’ın veziri olarak devlet yönetiminde söz sahibi olan Nizamü’l-Mülk’ün *Siyasetnamesi* sayılabilir.⁷ Nasihat ve siyasetname geleneğinde sıkça kaydedildiği görülen en önemli büyüklük göstergesi ve erdem, fakirlerin korunması ve açların doyurulması meselesidir.⁸ Eski Türklerin kültüründe de bey olabilmek için kan dökmek -bir hayvan öldürmek

¹ TDK Elektronik sözlük: öğüt <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 07.09.2020); Nimet Yıldırım, “Fars Öğüt Edebiyatı”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: V, S.16, Ankara 2005, s. 51 vd; Reyhan Keleş, “Türk Edebiyatında Nasihat Kültürü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.44, Erzurum 2010, s. 184.

² İslam Ansiklopedisi: Nasihatnâme/İlişkili maddeler: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasihatname/iliskili-maddeler> (E.T. 07.09.2020)

³ Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Siyâsetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 306-308.

⁴ Ağah Sırrı Levend, “Siyaset-nameler”, *Türk Dili Araştırma Yıllığı- Belleten*, C.10, Ankara 1962, s.167-194.

⁵ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîm’in Peşinde Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010.

⁶ Adnan Karaismailoğlu, “Kelile ve Dimne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.25, İstanbul 2002, s. 210.

⁷ Halil, İnalçık, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005: s. 13 vd., Öz, a.g.e., 18 vd.

⁸ Bkz. Nizamü’l-Mülk Siyasetnamesinde, “Padişahlar işte böyle idiler. Fakir fukarayı, kimi kimsesi olmayanları gözetirlerdi. Memur olarak atadıklarına, iktâ sahiplerine ve gulamlara dikkatli olmalarını buyurur idiler” Çev.Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.72.

de buna dâhildir-, aç doyurmak, çıplak giydirmek vardır.⁹ Aç doyurma, çıplak giydirme üzerine devlet adamlarına verilen nasihatler binlerce yıl boyunca kaydedilmiştir.¹⁰

Nasihatlerin ayrı bir literatür olarak kaydedilmesinden önceki devirlerde yaşamış uygarlıkların da çeşitli erdemlerin öne çıkarılmasına yönelik ya da yönetime dair nasihatleri içeren belgeler bırakıp-bırakmadıkları meselesi bu noktada önem kazanır.

Eski Yakın Doğu'da şehirlerin kurulmasının ardından siyasi gücün tek kişinin elinde bulunduğu ve yönetimin çoğunlukla aile bireylerine geçtiği monarşi sistemi, binlerce yıl boyunca sürmüştür. Tahtın bir kişinin elinde olması taht kavgalarına ve iktidar mücadelelerine sebep olmuş ve çok zaman hanedan ailesini ve ülkeyi zora sokan dönemler yaşanmıştır. Her uygarlık bunu kendi idare anlayışı ve toplumsal yapısı çerçevesinde ele almıştır.¹¹

Eski Anadolu tarihine bakıldığında, yazı Anadolu'ya Asur Ticaret Kolonileri devrinde gelmiş ve bu devrin ardından yazılı belge kaydetmiş olan uygarlık ise Hititler olmuştur. Hititler, MÖ ikinci bin yılda, Anadolu'da egemenlik kurmuşlardır. Onlara ait yazılı belgelerin büyük çoğunluğu başkentleri Hattuşa'da gün ışığına çıkarılmıştır. Hattuşa'daki devlet arşivinden ele geçen çivi yazılı tabletlerde, Hititlerin yönetim ve teşkilatlanmasına, siyasi ilişkilerine, dini ve kültürel hayatlarına dair bilgiler edinilebilmektedir. Bu belgeler içinde nasihat örnekleri ya da siyasetname olarak değerlendirilebilecek bölümler dikkati çekmektedir.

Yönetimin doğru ve yolunda gitmesi için adaletin sağlanmasını ve gücünün güçsüzü ezmemesi için kaydedilmiş belgeler, Eski Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında da takip edilebilmektedir. Adaletli olduğunu gösterme, bir kral için kimi zaman bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.¹² Her hal ve devirde, hükümdarda aranan en öncelikli özellik “ âdil ” olmasıdır.

Nasihat literatürü, Hititlerde doğrudan sistematik bir biçimde görülmez. Ancak yukarıda sözü geçen idareciler ya da görevli gruplarına hitaben yazdırılmış direktif metinlerinde, nasihatname niteliği taşıyan bölümlere rastlanır. Ayrıca genç yaşta tahta geçecek krallar ve sarayın ileri gelenleri için yazdırılmış öğütler de Hitit devlet arşivindeki çivi yazılı belgelerde yer alır.

Hitit metinlerini binlerce yıl sonra kaydedilmiş metinlerle mukayese etmek oldukça güçtür. Yukarıda sözü edilen, bir literatür haline gelmiş geç dönem metinleri, yazıldığı coğrafya ve dönem, toplumsal yaşantı, yönetim anlayışı ve hatta teknik ilerleyiş gibi pek çok farklılığı

⁹ Oğuz Kaan Destanı st 37vd, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat İstanbul 1998, s. 242-243.

¹⁰ Dede Korkut Destanında pek çok kez tekrarlanan bu sözler, Uşun Koca Oğlu Segrek'in Destanında şöyle aktarılmaktadır: “*Bre Uşun Koca oğlu, bu oturan beyler her biri oturduğu yeri kılıcı ile, ekmeği ile almıştır, bre sen baş mı kestir kan mı dökütin, aç mı doyurdun çıplak mı donattın?*” (Muharrem Ergin *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile)*, 4. b., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.225; Mehmet Aça, “İki Sır İki Kahraman: Uşun Koca Oğlu Segrek İle Kozi Körpeş”, *Milli Folklor*, S. 90, 2011:s. 26 vd.). Dirse Han'ın hikayesinde ise bey, bir oğlu olması için denilenleri yapmaktadır: “...*Hey Dirse Han, öfkeyle, acı sözlerle incitme beni. Yekin de kalk hele, diktir ala çadırını yeryüzüne. Aç görürsen doyur, çıplak görürsen giydür, borçluyu borcundan kurtar. Aygır kestir, buğra kestir, koç kestir; tepe gibi et yağdır, göl gibi kıviz sağdır, şölene çağır tüm Oğuz beylerini...*” (Himmat Uç, “Dirse Han Oğlu Buğaç Han Hikayesi”, *Milli Folklor Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı 60, Ankara 2003, s.47-56; Bilgin Adalı, *Dede Korkut Hikayeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 20. Handan Devci.- Dilek Belet- Hatice Türe“ Dede Korkut Hikayelerinde Yer Alan Değerler” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12 S. 46, Yaz 2013: s. 299). Benzer sözler Deli Dumrul'un hikayesinde (Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Ed. Murat Emre Şahin – Hasan Kadıköylü, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, s. 82), Kazan Beyi Oğlu Uruz Beyin Esir Oluşunu anlatan destanda (a.g.e., s. 66) da kaydedilmiştir.

¹¹ Ercüment Yıldırım, “Hititlerde Tahta Geçiş Sisteminin Çağdaşı Olan Mısır Krallığı ile Kıyaslanması”, *History Studies* 12/5, Ekim 2020, s. 2299- 2317.

¹² Mario Liverani, “The Deeds of Ancient Mesopotamian Kings”, *Civilizations of the Ancient Near East*, (Ed. Jack M. Sasson), Vol 4, Charles Scribner's Sons, New York, 2353-2366. Gökhan Kağnıcı, “Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Erhanedanlar Döneminden Eski Babil'in Sonuna Kadar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S.27, Mayıs 2017, s.125- 135.

beraberinde getirmektedir. Ancak temelde dört bin yıl önce ve sonra kaydedilen metinlerde yönetimdeki çözümleri durdurma çabası, âdil olma, ahlaki değerlere önem verme, temiz olma gibi erdemler çerçevesinde benzer noktalar söz konusudur. Öte yandan nasihat ya da siyasetname olarak yorumlanan Hitit metinlerini, kendinden önceki ya da çağdaşı Eski Yakın Doğu uygarlıkları ile karşılaştırabilmek mümkündür. Hititlerin etkileşim içinde olduğu Eski Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında benzer kayıtlara rastlanır. Bu nokta, bahsi geçen uygarlıklar arasındaki etkileşimi ortaya koymaya yardımcı olacağından, çalışmada ele alınan Hitit metinleri, Eski Mezopotamya ve Mısır'daki örnekleriyle de mukayeseli incelenmiştir.

Hitit arşivi içinde, yönetim sistemini anlamamızı sağlayan kayıtlar bulunur. Hitit krallarının idari sistemdeki bir görevli ya da görevli grubuna hitaben yazdığı pek çok talimatname ya da direktif metni diyebileceğimiz türden belgeler bunlardandır. Eski Hitit Devri'nden, İmparatorluk Çağı'nın sonlarına dek pek çok kez, bu türde yazdırılan metinler mevcuttur. Metinler; Emanuel Laroche'un *Cataloge des Textes Hittites* (CTH) (1971) adlı katalogunda (CTH 251-275) ve ardından bu çalışmayı sürdüren araştırmacıların katalogunda talimatlar ve protokoller şeklinde verilmiştir¹³. Jared Miller ise belgeleri dönemlere ayırarak tasniflemiştir.¹⁴ Esmâ Reyhan, kral direktiflerini ve Hitit Devleti'nin yönetim sistemini çalışmasında ele almıştır.¹⁵ Hitit literatüründeki talimatnamelerin, saray çalışanlarından kapı bekçilerine, saray muhafızlarından askeri personele, tapınak çalışanlarından ileri gelen kimselere, hepsi doğrudan siyasetname-nasihatname türü ile ilişkilendirilemese de idari işler için yazdırılmış olduklarından, yönetim sistemini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Hitit arşivindeki bu direktif metinleri, *išhiul*- “bağ” ve *lingai*- “yemin” kelimeleri ile tanımlanır. Yazıldığı kişilere yükümlülük/sorumluluk getiren ve kraliyete bağlılığın göstergesi olan bu metinlerde, bağlılık bir yeminle perçinlenmektedir.¹⁶ Metinler, sosyal, ekonomik, askeri, dini düzenin sürdürülmesi, güvenliğin sağlanması, verilen işin en iyi şekilde yerine getirilmesi için yazdırılmıştır. Görevler dikte edilmiş ve karşılığında bağlılığın sembolü olarak yemin istenmiştir. Bununla ilgili pek çok örnek bulunmakla birlikte konuya açıklık getirmesi açısından bir yemin örneği vermek uygun olacaktır. Kral IV. Tuthaliya'nın beyler ve prensler için verdiği direktif metninde, majestenin ve neslinin korunması ve bir başka kralın istenmemesi yönünde bir yemin ettirilmiştir¹⁷.

1. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi

Konuya dair Hititçe belgelerden biri, Eski Hitit Dönemi kralı I.Hattuşili dönemine aittir. Hattuşili'nin bu belgesi¹⁸ vasiyetname olarak nitelendirilir. Kral, veliiaht olarak belirlenen kimseyi muhtemelen sadakatsizlik veya liyakatsizliğinden dolayı azletmekte ve bunun ardından veliiahtlıktan azlettiği şahıs yerine, I. Murşili'yi veliiaht ilan etmektedir. Bu ilan ile birlikte, önce üst düzey yöneticilere, ardından genç krala öğütlerini sıralamaktadır. Metin bu yönüyle de bir nasihatname niteliğindedir.¹⁹

¹³ Silvin Koşak – Gerfrid G.W. Müller – Susanne Görke – Charles Steitler, hethiter.net/: Catalog (2020-01-27)

¹⁴ Jared, L. Miller, *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2013; Esmâ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017, s. 191 d.n. 454.

¹⁵ Reyhan, a.g.e.

¹⁶ Reyhan, a.g.e., 190 vd.

¹⁷ CTH (*Catalogue des textes hittites*) 255. Miller, a.g.e., s. 284-285; Reyhan, a.g.e., s. 206-207.

¹⁸ CTH 6, Silvin Koşak, hethiter.net/: hethkonk (v.1.97); KUB 65+ KUB 1.16. Ferdinand Sommer- Adam Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I. (Labarna II)* (HAB), Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1938. S. 2-17; Sedat Alp *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2001, s. 68-71.

¹⁹ Reyhan a.g.e., s. 37.

Kral, Murşili'yi veliaht ilan etmeden önce kız kardeşinin oğlu Labarna'yı veliaht atadığını aktarmakta ve bir çözümlenme dönemi olarak görülecek bu süreci dile getirerek, devletin ileri gelenlerine konu ile ilgili öğütler vermektedir²⁰:

“§ 7. *İşte Murşili benim oğlum[dur]. On[u tanıyın!] Onu (tahta) oturtun [Tanrı tarafından onun yüreğine iyilik] verilmiştir. Tanrı ancak aslanı, aslanın yerine koyar. Ne zaman bir savaş sözü olursa ya da bir isyan sözü ağırlık kazanırsa hizmetkârlarım ve büyükler(im) [oğluma yardımcı o]lsun!*

Tahta geçecek olan genç prensi, herkesin kral olarak tanıyıp saygı göstermesini ve ona destek olmasını isteyen kral, onun güçlü bir kral olabilmesi için öncelikli olarak ileri gelenlere uyarılarda bulunmuştur. Genç kralın savaşlarda korunması gerektiği, kimsenin düşmanlık etmeden bir anadan doğmuşçasına birlik içinde hareket etmesi gerektiği vurgulanmaktadır²¹. İç karışıklıklarla uğraşan kral, genç kralın da benzer sıkıntıları yaşayabileceğini öngörmektedir. Bu bakımdan devam eden paragrafta yine düşmanlık gütmeden genç kralın yetiştirilmesi gerektiği aktarılmakta ve kimsenin birbirine iltimas geçmemesi ve kendi çıkarları için genç kralı kullanmaması üzerinde durulmaktadır:

§ 9 “...*Üstünlük tasla[ma]ydın! (Aranızdan) hiçbir düşman (çıkmasın!). Sonra hiç kimse kural(lar)ı çiğnemesin !...*”

§ 10 *Hiç kimse (şöyle) demesin! : "Kral gizlice canının istediğini [yapar]. Ben onu bağışlarım!" ... [öyle bir k]ötülük (içinizde) konmasın ! Şimdi [siz ki,] benim düşüncelerimi ve ilkelerimi (aklının keskinliğini) [bi]lirsiniz (?) , oğlumu akıllı bir kişi olarak yetiştirin!*

§ 11 *Biri diğerini arkaya it[me]sin! (haksızlık yapmasın!) Biri diğerini [öne (?) sürme]sin! (İltimas yapmasın!) ... (Dedikodu(?) yapmasın lar!) [Oğlum (?) kendi (?) çıkarla]rı (?) için (?) çağırılmasın! Seninle (oğlum) Hatti'nin ihtiyar heyeti mensupları (seni kandırmak için?) konuşmasınlar!²²*

Bir siyasetname olarak baktığımızda üst düzey kimselerin çıkarları doğrultusunda davranmaması gerektiği, mevkisini kullanarak üstünlük kurma ya da kralı kullanma gibi işler peşinde olmamaları, adaletli olup haksızlık yapmamaları, iltimas geçmemeleri tembihlemektedir. Kral, I.Murşili'den önce kendi kız kardeşinin oğlunu veliaht ilan etmiş, ancak kız kardeşi ve kardeşinin oğlu kendisine uygun davranışlarda bulunmamıştır. Bunun sonucunda ülkeden sürülmüşlerdir. Sarayın önde gelen personeline seslenen kral, yukarıda saydıklarının yapılmaması durumunda, bunun sonucu olarak bedel ödeneceğini eklemiştir:

§ 20 “*Sizler benim [ön]de (gelen) hizmetkârlarımsınız! Benim, kralın, sözlerini [koru]yun! (Böyle olursa) , ekme yiyeceksiniz, su da içeceksiniz! [Böylece Hattu]şa yürececek, ülkem (de) [huz]ur içinde (olacak!). Eğer kralın sözünü korumazsanız,[gelecek]te(?)yaşamayacaksınız ve yok olacaksınız! [Kim] kralın sözüne karşı çıkarsa, o şimdi [ölsün (?) !] (Öyle biri) benim memurum (?) olmasın! O, benim önde gelen hizmetkarım olmasın!.. ”²³*

Kralın sözünün dinlenmemesi, ölümle sonuçlanacak bir cezayı beraberinde getirmektedir. Yeni ve genç veliahdın ileri gelenler tarafından korunup kollanması için her türlü tedbiri alırken onun şahsına yönelik nasihatleri de yazdırmıştır:

§ 19 “*Şimdiye dek [ailemden] hiç kimse arzumu kabul etmedi. [Sen oğlu]m Murşili, onu kabul et! [Babanın sö]zlerini koru! Babanın sözlerini korursan, [ekmek yiye]ceksin, su da içeceksin! [Yüreğ]ine olgunluk çağı (gelince) , günde iki kez, üç kez ye! Kendine iyi bak! Yüreğine yaşlılık (çökünce) , doyuncaya kadar ye. (O zaman) [babanın] sözünü (bir kenara) at!²⁴*

²⁰ Turgut Yiğit, “Hitit Krallığında Veliahtın Belirlenmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22,S.34 2003, s.144.

²¹ Sommer- Falkenstein, HAB II 37-47, s. 7; Alp, a.g.e., s. 69.

²² Sommer- Falkenstein HAB II 49-59, s. 8-9; Alp, a.g.e., s. 69.

²³ Sommer- Falkenstein HAB III 33-39, s.12-13; Alp, a.g.e., s. 70-71.

²⁴ Sommer- Falkenstein HAB III 26-32, s. 12-13; Alp, a.g.e., s. 69.

Hattuşili, geçmişte yaşananlara dikkat çekerek Murşili'ye bu hataları yapmamasını, uyarılarını olgunluk çağına gelene dek dikkate almasını istemektedir. Bu yüzden nasihatlerinin düzenli olarak genç krala okutulması benliğine işlenmesi için bunu dile getirmiştir. Hattuşili, Murşili'ye öncelikle başına buyruk hareket etmeden ileri gelenlerle birlikte ülkeyi yönetmesi gerektiğini, merhameti kalbinde saklı tutmasını ve bir suç işlendiğinde büyüklerin sözlerini dinledikten sonra kendi kararını vermesi gerektiğini tembihlemiştir:

§ 22 [Ayrıca Büyük Kr]al Labarna, oğlu Mursili 'ye (şöyle) dedi: "Sana aktardığım (verdiğim) sözlerimi (içeren) bu [table]ti senin önünde her ay (yüksek sesle) okusunlar! Böylece [söz]lerimi (ve) bilgeliğimi yüreğine kazıyasın [ve hizmetkarlarım] ile büyüklerimi merhametle yönetesin! Herhangi birinin suçunu [gör]ürsen, - ya bir kimse bir tanrıya karşı günah işler ya da bir kimse herhangi bir(kötü) söz söylerse - asiller meclisine tekrar sor! Dedikodu (?) asiller meclisinden geri çevrilmelidir! Oğlum yüreğ[in]den ne geçerse, onu hep öyle yap! (Doğru bildiğini yap!)"²⁵

Taht için bir başka varis söz konusu iken olayların gelişmesi ve pek çok iç karışıklığın yaşanmasının ardından I. Hattuşili'nin, veliaht ilan ettiği I. Murşili için, benzer şeyleri yaşamamak ve yönetime geçirdiği kişinin âdil ve güçlü bir kral olabilmesi adına yazdırdığı bu belgenin bir nasihatname özelliği taşıdığı görülür. Bir kralın taşınması gereken özellikleri Hattuşili burada sıralar. Adalet duygusu ve meclisin sözlerini kendi akıl süzgecinden geçirerek uygulamaya alması bu noktada ön plana çıkar.

Hattuşili'nin doğru bir seçim yaptığını söylemek mümkündür. Kendisinden sonra tahta geçen Murşili, askeri seferlerde kazandığı başarıları ile bilinir. Halep'ten ve Babil'den ganimetlerle Hattuşa'ya dönmüştür. Fakat kendisine karşı planlanan suikast karşısında aynı başarıyı gösterememiş ve kız kardeşinin eşi Hantili ve Zidanta tarafından öldürülmüştür.

Eski Mezopotamya'da MÖ II.binyıl ve I. binyıl boyunca kaydedilmiş olan *narû* edebiyatı²⁶'nın örneklerinden biri, Akad kralı Naram-Sin'e atfedilen Kutha Efsanesi'dir. Hitit başkenti Hattuşa'da da Kutha Efsanesi'nin versiyonları bulunmuştur.²⁷ Ninova'daki Assurbanipal kütüphanesi ve Sultantepe'den çıkan versiyonundaki belgelerin sonunda Naram-Sin'in gelecekteki idarecilere öğütleri bulunur²⁸: "*Sen kim olursan ol, vali, prens ya da başkası, tanrı (seni) bir krallığı yönetmeye çağırırsa, sana bir fildişi (?) tablet yaptım ve sana bir stel yazdım. Kutha'da, E-meslam'da, Nergal tapınağına bıraktım onu senin için. Bu belgeyi oku ve sözlerine kulak ver. Şaşırma, kafanı karıştırma. Korkma ve titreme! (st.147-153)... Bilge kâtipler stelinin okusun. Stelimi okuyan ve beladan uzak duranlar, beni kutsayanları gelecekte (bir kral) kutsasın! (st. 173-175)*"²⁹ Naram-Sin'in öğütleri sıralamasından önce, tabletin okunmasını tembihlemesi Hattuşili'nin sözleriyle benzerdir.

Hitit kralları, kendilerinden önce Anadolu'ya seferler düzenleyen ve Kuzey Suriye'yi kontrol altına almış olan Akadlı krallar Sargon ve Naram-Sin ile bazı noktalarda kendilerini özdeşleştirmişlerdir. Akad kralı Sargon'un küçük devletleri egemenliğinde toplaması ve isyan tehlikesiyle mücadele etmesi ile Naram-Sin'in Akad hegemonyasını sürdürme mücadelesi

²⁵ Sommer- Falkenstein HAB III 55-59, s. 14-15; Alp, a.g.e., s. 71.

²⁶ Bir kralın saltanat olaylarının kaydedildiği stel ya da tabletlerde, icraatların aktarılması sonrasında, çoğunlukla anıtı tahrif edenin lanetlendiği, onurlandırmanın ise bereket bulması içinde dilekte bulunulduğu bir kayıtla tamamlanırdı. Geçmiş dönem krallarına atıf yapan, doğruluğu şüpheli olan geç dönem kayıtları. (Oliver Robert Gurney, "The Sultantepe Tablets (Continued). IV. The Cuthean Legend of Naram-Sin", *Anatolian Studies* 5, 1955, s. 93-113, s.93.

²⁷ Naram-Sin ve Düşman Kabileler-Kutha Efsanesi: CTH 311.2.A (KBo 3.16 + KUB 31.1 + IBoT 4.7 Öy. 3'-17'), CTH 311.2.B (KBo 3.18 + KBo 3.17 + KBo 3.19 +, CTH 311.3 (KBo 3.20), CTH 311 (KBo 22.85); Naram-Sin ve Düşman Kabileler-Kutha Efsanesi: Akadca Prizma Fragmanları: CTH 819 (KBo 19.98 -Beş taraflı prizma, KBo 19.99-Dört taraflı prizma)

²⁸ Gurney, a.g.m.

²⁹ Gurney, a.g.m., s.106-109; Benjamin Studevent-Hickman, Christopher Morgan, "Old Akkadian period texts". (Ed. Mark W. Chavalas), *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation*. Blackwell Publishing, 2006, s. 32-41, s.39-40.

konusundaki benzerlik, bu empatiye sebebiyet vermiş gibidir. Özellikle de I. Hattuşili ve I. Murşili'nin bu iki hükümdarı model almış olması söz konusudur.³⁰

Eski Mezopotamya'dan bir başka belge örneği, Hitit sonrası bir döneme, Yeni Asur dönemine tarihlendirilir. Gelecekte kral olacak prens için yazılan metin, bir kralın adaleti önemsemezse, halkının kaosa sürükleneceği ve ülkesinin harap olacağı, soylularına ve danışmanına kulak asmazsa, isyanların artacağı gibi sözlerle başlar. Sippar, Nippur ve Babil halkının haklarını korumaya yönelik nasihatler de sıralanır.³¹

Eski Mısır'da da krallara öğüt veren belgelere rastlanır. Orta krallığa tarihlendirilen ve I. Hattuşili'nin I. Murşili için kaydettirdiği belgeye benzeyen bir Eski Mısır kaydı ise, Herakleopolis'te hüküm sürmüş kral Merikara'nın babası Heti tarafından yazdırılmıştır.³² Genç kralın memurlarına ve askerlerine iyi davranması, âdil olması ve düşmanlara karşı güçlü durması yönünde nasihat eder. Ayrıca yine Hitit kralı gibi o da iç düşmanlar karşısında nasıl zorluk yaşadığını oğluna aktarır.³³

2. Bir Saray Kroniği/ İleri Gelenlere Talimatlar

Eski Hitit Dönemine ait bir başka belge saray kroniği ya da üst düzey kimselere yönelik talimatlardan söz eden (CTH 272) KBo 22.1 numaralı belgedir.³⁴ Bu belgede, yapılacak rutin görevlerden farklı bir kayıt söz konusudur. Miller metni “kralın ileri gelenleri azarlaması” şeklinde tanımlamıştır.³⁵ Saray kroniği³⁶ ya da saray anekdotu olarak da tanımlanan³⁷ ve üst düzey kimselere hitaben yazdırılmış bu belge, ülkede bir yozlaşmanın söz konusu olduğuna işaret eder:

§ 5 St.16-33 *Babam, tuliya (meclisini) çağırırsa sizde yozlaşmayı arayacak/intikam alacak. Erzak taşıyıcılarınızdan değil. Bak işte! Erzak taşıyıcılarınıza zulmederseniz kralın sürekli öfkelenmesine sebep olursunuz.*

§ 6 *Sen çiftçisin, o da bir çiftçi. Eğer babam evinize gitmenize izin verirse o size devamlı olarak yazacak. Siz yüksek rütbeliler için tableti kazımadı mı (yazdırmadı mı)? “Bak işte! Bölgenize gittiğinizde fakirin kanını aramazsanız (intikamını almazsanız),*

§ 7 *Onun erzak taşıyıcılarını soruşturamazsanız, zenginlerin (isteğini) yaparsanız, onların evine giderseniz; yer, içer, hediye alırsanız; fakir adamı kullanır da onun davasını araştırmazsanız, babamın sözlerini böyle mi yerine getireceksiniz?³⁸*

Buradan anlaşılmaktadır ki “erzak taşıyıcılar” olarak tanımlanan bir grup sıkıntı yaşamıştır ve bu durum yetkililerce önemsenmemiştir. Krallık bunu tespit etmiştir. Gerek sözü geçen erzak taşıyıcıların, gerekse fakirlerin haklarının gözetilmediği konusunda Kral, ileri gelenlere hesap

³⁰ Gary Beckman, “Sargon and Naram-Sin in Hatti: Reflections of Mesopotamian Antiquity among the Hittites”, (Ed. D. Kuhn, H. Stahl), *Die Gegenwart des Altertums - Formen und Funktionen des Altertumsbezugs in den Hochkulturen der Alten Welt*, Heidelberg 2001, s. 85-91, s.89; Kurtuluş Kıymet, “Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.38, S.66, 2019, s. 1-66, s.51.

³¹ Wilfred G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana, 1996, s.110-115.

³² Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature A Book of Readings, Volume I: The Old and Middle Kingdoms*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2006, s.97-109.

³³ Marc Van de Mieroop, *Eski Mısır Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2019, s.93.

³⁴ Miller, a.g.e., s. 73-75.

³⁵ Miller, a.g.e., s. 73 vd.

³⁶ Ahmet Ünal *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 6000-1180)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018, s.322

³⁷ Paola Dardano, *L'aneddoto e il racconto in età antico-hittita: la cosiddetta “Cronaca di Palazzo.”* Biblioteca di Ricerche Linguistiche e Filologiche 43, Il Calamo, Rome 1997; Amir Gilan, “Bread, Wine and Partridges – A note on the Palace Anecdotes (CHT 8)”, *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Koşak zum 65. Geburtstag* (DBH 25), Ed. D. Groddek – M. Zorman, Wiesbaden 2007, s. 299–304.

³⁸ Miller a.g.e., s. 73-78; Yakar 2007: s. 45-46.

sormaktadır. Metnin I.Hattuşili ya da I. Murşili dönemine ait olabileceği, araştırmacılarca ileri sürülmüştür.³⁹ Kralın, babasının zenginin kayırılıp fakirin ezilmemesi konusunda emirleri olduğunu vurgulaması bize de bir önceki metni, Hattuşili'nin vasiyetnamesindeki “*kimseye haksızlık yapılmamasın, kimseye iltimas geçilmesin*” şeklindeki öğütlerini anımsatmaktadır. Ayrıca kral Murşili'nin destekçisi olduğu düşünülen Pimpira isimli şahıs da benzer sözleri kayda aldırılmıştır. Bu bakımdan bu metnin I. Murşili tarafından yazdırılmış olması ve belki de bazı ileri gelenlerle böyle ters düşmesi sebebiyle öldürülmüş olması muhtemeldir.

Eski Mezopotamya'da adaletin işleyişi, tanrısal bir kökene dayanmaktaydı. Tanrıların emirlerinin yeryüzündeki uygulayıcısı olan krallar, kaydettirdikleri kanun metinlerinde tanrılar tarafından bahşedilmiş erdemleri uygulayarak adaleti sağladıklarını ifade etmişlerdir.⁴⁰ Urukagina Kanunlarında “... *El açmalarını ortadan kaldırdı. Din adamı fakirin bahçesine giremedi... Yetim ve dulu kuvvetli adam ezmesin diye Ningirsu ile Urukagina bir sözleşme yaptılar.*”⁴¹ şeklinde belirtilirken yine Urnammu kanununun prologunda “*Öksüz zengine, dul kadın kuvvetli adama teslim edilmedi*”⁴² denilmektedir. Hammurabi Kanunlarının epilog kısmında ise kral Hammurabi, “...*Kuvvetlinin zayıfı ezmemesi, öksüzün, yetimin hakkının adaletle yönetilmesi için başı tanrı Anum ve Enlil tarafından yükseltilen, Babil şehrinde Esagila'da temleri gök ve yer gibi sağlam duran mabette memleketin kanununu yürütmek için, memleketin nizamlarını düzenlemek için ezilenlerin hakkını aramak için kıymetli sözlerimi stelimin üzerine yazdım...*” demektedir.⁴³ Hükümdarların yönettikleri kişilerin haklarını savunması ve karşılığında halkın idarecilere itaati ile şekillenen Mezopotamya adaleti, yasalar ile koruma altına alınmıştır.⁴⁴

3. Pimpira Metni

Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen bir başka belge, Pimpira isimli şahsın adı ile anılan CTH 24 katalog numarasına ait metinlerdir.⁴⁵ Pimpira'nın kim olduğuna dair farklı teoriler mevcuttur. Kurban listelerinde⁴⁶ adının geçmesi kraliyet üyesi olabileceğini düşündürmektedir. Fakat “Haç mühür” ve “Telipinu Fermanı”nda yer alan krallar arasında bulunmadığı için Pimpira'nın Hatti kralı olmadığını söylemek mümkündür.⁴⁷ KBo 3.34 numaralı saray kroniğinde “*kralın huzurunda oturan kralın kardeşleri Şukziya kentinin oğlu Ammuna ve Nenaşsa kentinin oğlu Pimpiri*” şeklindeki kayıttaki kardeş tanımının yüksek rütbeli devlet adamları için verilen yüceltici bir

³⁹ Michele Cammarosano *Il decreto antico-ittita di Pimpira*, LoGisma Editore, Firenze 2006, s.12, d.n. 15; Massimiliano Marazzi “Gli editti reali hittiti: definizione del genere e delimitazione del corpus”, *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, Ed. D. Groddek M. Zorman, Harrassowitz, Wiesbaden 2007, s. 493, 499; Amir Gilan *Historische Erzählungen aus der althethitischen Zeit – Versuch einer Klassifizierung*, *Universität Leipzig Ph.D. Dissertation*, Leipzig 2009, s. 132; Alfonso Archi “When Did the Hittites Begin to Write in Hittite?” *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Ed. Y. Cohen, A. Gilan ve J. L. Miller, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, s. 43; Miller, a.g.e., s. 73.

⁴⁰ Ercüment Yıldırım, “İnsanlığın Yönetim Bilincinde Mezopotamya'daki Adalet Anlayışının Yeri”, *Mezopotamya'nın Eski Çağlardaki İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (Ed. L.Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen), Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.141-159, s. 143-144.

⁴¹ Mebrure Tosun- Kadriye Yalvaç, *Sümer-Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, s.27 vd.

⁴² Tosun-Yalvaç, a.g.e., s. 39.

⁴³ Tosun-Yalvaç, a.g.e., s.212.

⁴⁴ Yıldırım, a.g.m., s. 155.

⁴⁵ Silvin Koşak, hethiter.net/hethkonk (v.1.992) (E.T. 07.09.2020). Ayrıca bkz. Alfonso Archi, “L'humanite des hittites”, *Florilegium Anatolicum, Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*, Éditions E.De Boccard, Paris 1979, s. 37-48; Stefano de Martino, “Pimpira, Pimpiri”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 10 Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 2005, s. 565-566; Cammarosano, a.g.e.; Amir Gilan, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*, (Texte der Hethiter 29) Winter, Heidelberg 2015, s. 105vd.

⁴⁶ CTH 661; Heinrich Otten, *Die hethitischen "Königslisten" und die altorientalische Chronologie*, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 83, Berlin 1951, s. 47-71.

⁴⁷ de Martino, a.g.m., s. 565.

unvan olabileceği ortaya konmuştur.⁴⁸ Fakat buradaki “Pimpirt” şeklinde geçen şahsın Pimpira metni ile ilişkilendirilen kişi ile aynı şahıs olup olmadığı net değildir.⁴⁹ Pimpira’nın tahttaki kralın destekçisi⁵⁰ ve akıl hocası olabileceği metinden de anlaşılmaktadır. Murşili’nin hükümdarlığı süresince aktif olmuştur. Ahmet Ünal, Pimpira’nın bir başka kültürde, Hurri ülkesinde yetişmiş olabileceğini belirtmiştir.⁵¹ Bahsi geçen metnin çevirisi şöyledir:

"Onların (bakımsızların) ellerine ekmek tutuştur ve onlara merhem sür! Hasta bir kişiye iyi bak ve ona ekmek ve su ver. Onu sıcak çapıyorsa serin bir yere al, eğer üşüyorsa, sıcak bir yere al. Sakın kralın tebaaları olur olmaz şeylerden kırılmasınlar! Halkın akan kanını yerde bırakma. Şarapçı başının evinde her şey düzenli gitsin. Çatılar su akıtmasın. Kaplara dikkat et ... Aç kimseye ekmek ver. Çıplağa giysi ver. Ben Pimpira, kralı korudum. Siz de kralın sözlerine kulak verin. Sakın riyakâr olmayın!"⁵²

Ünal’ın da vurguladığı gibi bir önceki başlıkta ele alınan metin ile bu metin, nasihatler anlamında benzerlik göstermektedir. Pimpira, kralı koruduğunu söylemekte öncesinde ise açların doyurulması, hastaların bakımının yapılması, fakirin eksiğinin giderilmesi ve düzenin sağlanmasını öğütlemektedir. Bir önceki metinde de fakirlere yapılan haksızlık dile getirilmiştir. Ünal buradaki metnin Eski Mısır’dan Mısırlı bir valinin sözlerinden çeviri olabileceğini belirtmiştir.⁵³ Eski Mısır’da ahlaki erdemlerin önemsendiği, asillerin mezar yazıtlarına kaydettirdikleri “*Kimse bir şeyini almadım... Kimseye şiddet uygulamadım*” gibi yazıtlardan anlaşılır. Sözü geçen Mısırlı vali ise, “[*Bölgemde*] açlara ekmek verdim, çıplakları giydirdim... Hiç kimseye mal varlığı yüzünden baskı yapmadım” demektedir.⁵⁴ Özellikle Mısır’ın Eski krallık dönemi yazıtlarında “*Açları doyurdum, çıplakları giydirdim*” sözleri pek çok ileri gelen tarafından kaydettirilmiştir.⁵⁵ Yeni Krallık Döneminde de devlet memurlarına ait mezarlarda benzer motiflerin tekrarlandığı görülür. Teb’in batısında bulunan mezarlarda III.Tutmosis döneminde vezirlik yapmış olan Rekmhmira’nın mezar yazıtına şu şekilde yansımıştır: “*Kocası olmayan dulu koruyup kolladım. Oğlunu ve halefini babasının yerine oturttum. Aça ekmek, susamışa su, hiçbir şeyi olmayana et, yağ ve elbise verdim... Eşitsizlikten nefret ettim,yapılmasına izin vermedim...*”⁵⁶

Hatti memleketinde bir ileri gelen olarak Pimpira, köleliğin olduğu ve üst düzey kimselerin rahatça yaşadığı, kralın mutlak hâkimiyetinin söz konusu olduğu bir devirde, fakir ve muhtaçlara sahip çıkın diye öğüt verirken kralın (I. Murşili’nin) destekçisi olarak onu koruduğunu söylemiş ve yanlışı doğru, doğruyu yanlış yapmayın, bildiklerinizi saklamayın, diyerek kralın çevresini uyarmıştır. Ancak Murşili’nin hükümdarlığı sırasında tahta göz diken kimseler olmuştur. Bu isteğin önüne geçilememiş ve Murşili tahta onun yerine geçmek isteyen kayınbiraderi tarafından öldürülmüştür. Kanlı olayların başlangıcı olan bu cinayet sonrasında ölümler devam etmiştir. Bu süreci ve karışıklığı aktaran ise kral Telipinu olmuştur. Yazdırdığı ferman niteliğinde belgeden bu süreç öğrenilebilmektedir.

4. Telipinu Fermanı

Hitit Devleti’nin kuruluş sürecinde pek çok askeri sefer düzenlenmiş ve devletin güçlenmesi için çaba gösterilmiştir. Hattuşili, devletin en iyi şekilde idare edilmesi için, geç dönem siyasetnamelerine benzer şekilde genç yaşta kral olacak veliahda ve ileri gelenlere nasihatler

⁴⁸ a.g.m., s.566.

⁴⁹ Ünal, a.g.e., s. 410.

⁵⁰ de Martino a.g.m., s. 565.

⁵¹ Ünal, a.g.e., s. 409-410.

⁵² a.g.e., s. 410.

⁵³ Ünal, a.g.e., s. 410

⁵⁴ Vere Gordon Childe, *What Happened in History*, Penguin Books, Baltimore 1964, s. 145-146.

⁵⁵ Bkz. Nigel Strudwick, *Texts from the Pyramid Age*, Atlanta 2005.

⁵⁶ Mieroop, a.g.e. s. 172.

vermiştir. Murşili'nin döneminde de görevlerini düzgün yerine getirmediği düşünülen yöneticilere ve âdil olması gereken devlet adamlarına nasihatler verilmiştir. Ancak Murşili'nin hükümdarlığı ile başlayan süreçte, taht kavgalarının ardının arkasının kesilmediği bir döneme girilmiştir.

Eski Hitit Döneminde Murşili'nin öldürülmesiyle başlayan ve cinayetlerin ardı ardına işlendiği bir çözülme dönemi yaşanmıştır. İşte bu çözülme döneminin ardından kral Telipinu'nun, kaydettirdiği ferman niteliğinde belge⁵⁷ ile bu durumun düzelmesi için harekete geçtiğini anlıyoruz. Belgede kendisinden önceki dönemin olaylarına değinilmiş, tahta geçiş için bir kural belirlenmiş ve kan dökülmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Hattuşa'da cinayetlerin arttığını belirterek başkentte *tuliy*a meclisini toplantıya çağıran kral “*Bu andan itibaren Hattuşa'da hiç kimse kral ailesinin bir çocuğuna kötülük yapmayacak, ona bıçak çekmeyecek*”⁵⁸ diye buyurmuştur. Ardından Telipinu tahta geçiş yasasını aktarmakta ve kendisinden sonra gelecek krallar için öğütlerini sıralamaktadır:

§ 29 “*Gelecekte kim benden sonra kral olursa, kardeşler, oğulları, hısımları, akrabaları ve askerleri birlik olsun. Geleceksin, düşman ülkesini güçlü elin ile yenik tutacaksın. Şöyle deme: ‘Onları tamamen temizleyeceğim’. Fakat hiçbir şey temizleyemezsin. Daha çok sıkıntıya sokarsın. Kral ailesinden hiç kimseyi öldürme.*”⁵⁹ Kraliyet ailesine zarar verenin sonunun ölüm cezası olacağını; ancak bu suçlamadan ötürü ailesine, hizmetkârlarına ve sahip olduğu mal varlığına zarar verilmeyeceğini bildirmektedir⁶⁰.

Yaklaşık yetmiş yıl boyunca işlenen cinayetler sonrasında kaydettirilen bu sözler, bir devrin kapanması ve yeni bir dönemin başlaması için atılmış bir adımdır. Çözülüşün toparlanmaya gidebilmesi için sadece başa geçecek hükümdara değil aynı zamanda ileri gelenlere de öğütler sıralanmaktadır:

§ 30 “*Kim kral olursa erkek (ve) kız kardeşlerine karşı kötülük tasarlarsa, siz de onun pankuş meclisi iseniz, ona kesin olarak söyleyin: ‘Bu kan dökme konusunu tableten gör’ Eskiden Hattuşa'da kan dökme artmıştı. Tanrılar onu büyük aileden aldılar*”⁶¹. Metnin devamında ileri gelen görevliler sıralanmakta ve onlara asiller meclisi olarak, bir kötülük yapıldığında o kimseyi yakalayın ve “*dişiniz ile kemirin*” denmektedir. Yönetime karşı planlanan cinayet ve entrikalar için oldukça katı, ancak suçsuz oldukları düşünülen, bu planları yapanların aileleri ya da hizmetkârlarına karşı merhametli bir tutum izlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Kötülük tasarlama girişiminde olanlar için bu belgenin hatırlatılması ve müsamaha gösterilmeden cezalandırılması istenmiştir.

Telipinu, devlet içindeki karışıklıklara, taht mücadelelerine dur demek ve siyasi yozlaşmayı engellemek adına bu satırları kaydettirmiş, aynı zamanda bir tahta çıkış yasası belirlemiştir. Bu bakımdan ferman olarak nitelendirilen belge, tanrıların da kan dökmelemler sebebiyle intikam aldıklarını belirterek duruma dini bir anlam da yüklemiş ve tanrıların istemediği kan dökümlerinin çoğalmasının çöküşe sebep olduğu belirtilmiştir. Benzer bir durum olarak Mezopotamya kültüründe Akad kralı Sargon'un tanrıları yücelterek muzaffer olduğu ancak Naram-Sin'in Enlil'i küçük düşürerek siyasi çöküşe ve Akad Devleti'nin sonunu getirdiğine inanılıyordu.⁶²

Eski Mısır Dönemi'ne ait *İpuver Papirüsü* de dönemini eleştiren ve çöküşe dikkat çeken bir metin olarak, dil bakımından Orta Krallık dönemine tarihlenir. İpuver Öğütleri'ni yazan şahsın kim olduğu bilinmemekle beraber, ileri gelenleri ülkedeki yozlaşma konusunda dikkatli olunması

⁵⁷ CTH 19, Inge Hoffman , *Der Erlass Telipinus* (Texte der Hethiter 11), C.Winter, Heidelberg 1984.

⁵⁸ Hoffman, a.g.e., s. 30-31, Alp, a.g.e., s. 61; Reyhan, a.g.e., s.41, 128.

⁵⁹ Hoffman, a.g.e., s. 32-33, Alp, a.g.e., s. 61; Reyhan, a.g.e., s. 44.

⁶⁰ Hoffman, a.g.e., s. 34-35, Alp, a.g.e., s. 62; Reyhan, a.g.e., s. 128.

⁶¹ Hoffman, a.g.e., s. 34-35, Alp, a.g.e., s. 61-62; Reyhan a.g.e., s. 128.

⁶² Beckman, Sargon and Naram-Sin, s.91.

için uyarır. Ülkeyi isyancıların kanunsuzca yönettiğini, kan dökmenin arttığını aktarır.⁶³ Yine Eski Mısır'da taht kavgaları da sıkça yaşanmış ve çözüm olarak aile içi evliliğin gerçekleştirilmesi uygun görülmüştür.⁶⁴

5. I.Şuppiluliuma'nın Azzi-Hayaşa Kralı Hukkana ile Antlaşması

Hitit Devleti'nde devlet idaresi ile ilgili siyasetname ve nasihatname olarak nitelendirilebilecek belgeler dışında ahlaki öğütler ve geleneklerin çerçevesini çizen belgeler de bulunur. Hitit yasalarına bakıldığında, yakın akrabalar ile cinsel ilişki yasaklanmıştır.⁶⁵ Bu geleneğin, Hititlerin çağdaşı bazı toplumlarda uygulandığı bilinir. Hitit kralı I.Şuppiluliuma'nın, Azzi-Hayaşa ülkesinin beyi Hukkana ile yaptığı anlaşmada, bu tip bir kayıt karşımıza çıkar.⁶⁶ Hatti ülkesinin gerçekleştirdiği anlaşmalarda, karşılıklı birbirini koruma ve vasalların büyük krala sadık olması üzerine maddeler sıralanarak tanrıların huzurunda yemin edildiği kaydedilir. Bu belgede farklı olarak Şuppiluliuma, kız kardeşini Hukkana ile evlendirdiği için Hitit geleneklerinin dışına çıkılmaması için uyarılarda bulunur. Hayaşa ülkesini cahil, barbar olarak niteleyerek ensest ilişkinin onlar için normal sayıldığından söz eder. Daha önce gerçekleşen bir meseleden ötürü antlaşma içinde böyle bir uyarı ve nasihat dizisi olduğu anlaşılmaktadır. Babası kral iken, Hayaşa'dan gelen *Mariya* isimli kimsenin Hattuşa sarayında kadınlarına rahatsızlık verdiğini ve babasının onu görekerek ölüm cezası verdiğini aktarır.⁶⁷ Bu anekdotu da konu hakkında Hatti ülkesinin ve kralın tavrının ne kadar hassas olduğunu belirtmek için şu cümlelerden sonra aktarmıştır:

§ 25 “*Ben majestemin sana eş olarak verdiğim bu kız kardeşimin ailesinden pek çok kız kardeşi vardır. Sen onları kız kardeş olarak aldığından onlar senin soyuna aittir. Hatti ülkesinde bir töre çok önemlidir: Erkek kardeş kız kardeşini veya kuzenini alamaz. Buna izin verilmez. Kim böyle bir şey yaparsa o Hattuşa'da yaşayamaz, o ölür. Sizin ülkeniz barbar olduğundan orada biri kız kardeşini veya kuzenini alır. Fakat Hattuşa'da böyle bir şeye izin yoktur*”⁶⁸.

Hukkana'ya eşinin akrabalarından kadın olanları konuğu olarak ağırladığında gerekli ihtimamı göstermesini ancak başka istekler içinde olmamasını ve kim onu yoldan çıkarmaya çalışırsa onu dinlememesini öğütlemiş ve bunun cezasının Hattuşa'da ölüm olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Saraydaki başka kadınlar için de aynı ihtimamı göstermesini bildirmiş, “*Saray kadınlarına karşı çok dikkatli ol. Hangi saray kadını olursa olsun, ister hür bir kadın ister bir cariye kız olsun, ona sakın yaklaşma, onun yakınına gitme, ona söz atma! Erkek ve kadın hizmetkârların da ona yaklaşmasın. Ona karşı çok dikkatli ol! Bir saray kadını sana geldiğinde onun yolunda çekil*”⁷⁰ demiştir.

Hem ihtar hem de nasihat niteliğindeki kaydın Hitit kralının ağzından bir başka ülkenin beyine hitaben yazılmıştır. Hitit aile yapısı ve gelenekleri ile sarayın kurallarını aktaran bu satırlar, önceden yaşanan bir olayın tekrarlanmaması amacıyla kaydedilmiş olmalıdır. Bir antlaşma metninin içinde yer alması dikkat çekicidir.

⁶³ Metnin tamamı için bkz. Lichteim, a.g.e. 149-163.

⁶⁴ Yıldırım, 2020, s. 2305 vd.

⁶⁵ Madde 189-196. Fiorella Imparati, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara. 1992, s. 174-182.

⁶⁶ CTH 42. Gary Michael Beckman, *Hitite Diplomatic Texts*, Scholar Press, Atlanta 1996, s. 22 vd.; Rukiye Akdoğan, “Huqqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi”, *Höyük* 4, Ankara 2011, s. 1-73; Güngör Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002, s.157-158.

⁶⁷ Beckman, a.g.e., s. 28; Akdoğan, a.g.m., s. 50-51; Ünal, a.g.e., s. 481.

⁶⁸ Beckman a.g.e., s. 27: III §25; Karauğuz, a.g.e., s. 157; Akdoğan, a.g.m., s. 43.

⁶⁹ Beckman a.g.e., s. 27: iii §26; Karauğuz a.g.e., s. 157; Akdoğan a.g.m., s. 47.

⁷⁰ Beckman a.g.e., s. 28: iii §27; Karauğuz a.g.e., s. 157-158; Akdoğan a.g.m., s. 49.

6. Çeşitli Belgelerden Örnekler

Ahlaki öğütler ve geleneklerin çerçevesini çizen belgelerin bir kısmı, nitelik olarak nasihatten öte yaptırımı olan, tanrılar katında cezası olan talimatlar olarak karşımıza çıkmakla beraber genel anlamda hangi konular için hassasiyet gösterildiğini gözler önüne sermektedirler. Bu açıdan temizlik önem verilen bir konudur. Özellikle direktif metinlerinde belirli meslek grupları için bu durum vurgulanmıştır. Tapınak görevlilerinin, tanrılara hizmet etmeleri dolayısıyla temiz olmaları ve etrafı temiz tutmalarına ayrı bir özen gösterilmektedir: “Ayrıca günlük somun ekmekleri hazırlayanlar temiz olsunlar! Onlar yıkanmış (ve vücut kılları) kesilmiş olsun! Onların kılları ve tırnakları kesilmiş olsun. Temiz elbiseler giymiş olsunlar. Eğer (böyle) değil(seler) hazırlamasınlar... İçinde somun ekmeklerin hazırlandığı fırın süpürülmüş ve su serpilmiş olsun. Ayrıca bölme yerinin kapısına bir domuz veya bir köpek yaklaşmasın!”⁷¹ Tapınak çalışanlarının temizliği konusuna dikkat çekilmiş, eğer temiz değilse mutfığa girmemeleri tembihlenmiştir. Dışarıda gezinen hayvanların da eşikten geçmemesi özellikle belirtilmiştir.

Hititlerde doğrudan atasözü olarak kaydedilmiş sözler bulunmamakla birlikte, “insanlar arasında şöyle söylenirdi” diye belirtilen sözler ile yine geniş bir ifadeyi kısa bir cümle ile özetleyen pasajlar bulunabilmektedir.⁷² Bunlar arasında nasihat eden ifadeler rastlanmaktadır. Yukarıda sözü geçen tapınak görevlileri için kaydettirilmiş metinde bu tip bölümler yer alır. Bunlar hem atasözü niteliğinde sözler hem de talimatname olarak kaydedilmiştir. Bunlardan biri şöyledir: “Ölümlü satmayınız ve ölümlü satın almayınız”⁷³ Kendinizin ya da başkasının ölümüne sebep olmayın anlamında kullanılan bu ifade gibi, bir de yine tapınak görevlileri için de kaydedilmiş aynı zamanda başka belgelerde de görülen bir cümle bulunur: “Ekmeği yiyin, suyu için”⁷⁴ Bu cümle ile kanaatkâr olunması gerektiği öğütlenmektedir.⁷⁵

Birlik ve beraberliği vurgulayan bir metin yeri de yukarıda aktarılmış olan I. Hattuşili'nin vasiyetname niteliğindeki belgesinde geçmektedir. Devletin ileri gelenlerine kral tarafından “Soyunuz bir kurdunki gibi birlik olsun” diyerek nasihat edilmektedir.⁷⁶

Aile içinde tartışma olması istenmeyen bir durumdur. Böyle bir durum gerçekleştiğinde dua ve büyülerle çözülmeye çalışılmıştır. Hatta Güneş Tanrıçasına bu yönde dua edilmiş ve kötü sözleri, hakaretleri işitmemesi yönünde bir dua kaydedilmiştir: § 3 “Eğer ona babası hakaret ederse sen onu işitme! Eğer ona annesi hakaret ederse sen onu işitme! Eğer ona erkek kardeşi hakaret ederse sen onu işitme! Eğer ona kız kardeşi hakaret ederse sen onu işitme! Eğer ona akrabası/kayınbiraderi hakaret ederse sen onu işitme! Eğer ona arkadaşı/ dostu hakaret ederse sen işitme!”⁷⁷

Bir başka söz ise bir antlaşma metninde karşımıza çıkmaktadır. IV. Tuthaliya ya da II. Şuppiluliuma dönemine tarihlendirilen antlaşmanın gerçekleştirildiği kimse bilinmemektedir. Antlaşma metninde Hitit kralı müttefikine, sıkıntıya düşerse, düşman şehrine giderse, hastalık ya da savaş söz konusu olursa zilin (müziğin) etkisiyle sözünden dönmemesini tembihlemektedir.⁷⁸

⁷¹ CTH 264, KUB 13.4 ii 14-20; Aygül Süel *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s. 22-23).

⁷² Gary Michael Beckman, “Proverbs and Proverbial Allusions in Hittite” *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 45 No.1, The University of Chicago Press, Chicago 1986, s. 19-30.

; Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, s. 186 vd.

⁷³ KUB 13.4 II 72; Süel, a.g.e., s. 51.

⁷⁴ KUB 13.4 II 70; ayrıca HAB III 48; KUB 1.16 III 34, 48.

⁷⁵ Ahmet Ünal, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi*, s. 405; Ahmet Ünal, *Hitit Başkenti Hattuşa'da Otuz Bin Koyunlu, On Bin Boğalı ve Bol İçkili Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları Ankara 2019, s. 307.

⁷⁶ HAB II 46.

⁷⁷ CTH 371.1, KBo 7.28 + 8.92 öy. 6'-10', E. Rieken et al. (ed.), hethiter.net/: CTH 371.1 (E.T. 07.09.2020)

⁷⁸ CTH 123 KBo 4.14 III 30-31.

Bilgelik edebiyatı, atasözleri ve öğütlerin kaydedilmesi Eski Mezopotamya’da çok daha gelişkin bir düzeydedir. Özlü sözler Mezopotamya’da özellikle Sumer edebiyatının bir türüdür. Sonraki dönemlerde çoğunlukla çift dilli olarak kaydedildikleri görülür.⁷⁹

Sonuç

Toplumunu eğitmek ve yönetmek, devlet işlerini yürütmek, düzeni sağlamak, hükümdar olacak kimsenin adaleti nasıl sağlayacağını ve nasıl bir idareci olması gerektiğini anlatmak üzere kaydedilmiş olan nasihatname ya da siyasetnamelerin, yakın dönem literatüründen binlerce yıl önce de kaydedildiği anlaşılmaktadır.

Eski Yakınoğu’da, Mezopotamya ve Mısır kayıtlarında bilgelik edebiyatına dair özlü sözler şeklinde kaydedilen öğütler ile prenlere, devletin ileri gelenlerine ya da krallara, yönetim anlayışı ve adaletli olma üzerine yazılmış yazıtlar bulunmaktadır. Adalet kavramına dini bir anlam yüklenmiş, aynı zamanda halkın itaatini sağlamlaştırmak, güçlü ve âdil bir kral olarak propaganda yapmak için de bu kavram öne çıkarılmıştır.

Anadolu’da MÖ II. bin yılda egemenlik kurmuş olan Hititlerin yazılı belgelerinde, Eski Mezopotamya ve Mısır gibi ayrı bir literatür halini almasa da, siyasetname ya da nasihatname olarak nitelendirilebilecek kayıtlar mevcuttur. Özellikle Eski Hitit Dönemi kayıtlarında I.Hattuşili’nin vasiyeti olarak adlandırılan belge, genç veliahta ve onun tecrübesizliğinden yararlanmadan genç kralı yetiştirecek olan ülkenin ileri gelenlerine verilen nasihatlerle doludur. Ülkesinin ileri gelenleri için verdiği öğütlerde, genç kralın savaşlarda ve yönetim sürecinde korunması tembihlenmektedir. Ayrıca kimsenin kendi şahsi meseleleri için kralı kullanmaya kalkışmaması bildirilmektedir. Bunun ardından nasihatler genç krala hitaben kayda alınmıştır. Bir kralın vasıfları nelerdir, bunlar üzerinde durulmuş ve tüm bu nasihatlere uyması gerektiği Hattuşili tarafından vurgulanmıştır. Benzer kayıtların Hitit öncesi dönemde ve Hititler’le çağdaş dönemde Önasya’daki diğer uygarlıklarda kaydedilmiş olması, Hititlerin bu uygarlıklardan etkilenmiş olabileceğini göstermektedir. Akad kralı Sargon’a yıllıklarında atf yapan I.Hattuşili’nin kendini bu krallar özdeşleştirmesi, Sargon’dan sonra kaydedilen Sargonik metinlerden haberdar olması ve bu belgelerin bazılarının Hitit arşivinde de bulunması etkileşime dair örneklerdendir. I.Murşili dönemine tarihlendirilen, bir yönetici ve kralın akıl hocası olduğu düşünülen Pimpira’nın metninde verilen “açları doyurma, çıplakları giydirme” motifine gerek Mezopotamya kanunlarında gerekse Eski Mısır kayıtlarında rastlanır. Özellikle Eski Mısır kayıtları ile oldukça benzerlik gösterilen satırların, bu yazıtların etkisiyle yazılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Devlete olan itaatin tanrı yemini altında tutulması diğer Yakınoğu uygarlıklarında olduğu gibi Hititlerde de söz konusudur. Krallığa, kralın sözlerine bağlılığın çiğnenmesi, krallık içinde kan dökülmesi, lanetlenen davranışlar arasında gösterilmiştir. İnsanlar, yönetici ya da halktan olsun, yalnızca tanrılar nazarında doğru hareket ettiklerinde yaşamlarını sürdürebileceklerdir. Hititler, güçlü karşısında zayıfın korunması, kimseye iltimas geçilmemesi, ihtiyaç sahibinin ihtiyaçlarının giderilmesi, düşman karşısında birlik olunması, ülkenin adalet ve merhametle yönetilerek gücünü elinde tutması gibi pek çok konu üzerinde durmuşlardır.

Hitit geleneklerini ve dünya görüşünü de bir nebze anlamamızı sağlayan metinler sayesinde, Hitit aile yapısı ve geleneklerinden haberdar olunabilmektedir. Birlik beraberliğin öneminin vurgulanması, temizlik konusunda hassas olunması, kanaatkâr olmanın önemi, ailede huzura verilen kıymet gibi konularda yazılmış nasihat niteliğindeki satırlardan bunlar çıkarılabilmektedir.

⁷⁹ Lambert, a.g.e., s.222 vd.

Görüldüğü gibi Hititlerde nasihat ve siyasetname literatürü Eski Mısır ve Mezopotamya'nın aksine yoğun biçimde kaydedilmemişse de satır aralarından bu tip belgeleri tespit etmek mümkündür. Söz konusu Hitit belgeleri, bin yıllar sonra ayrı bir tür olarak anılan ve Osmanlı Devleti'ne kadar pek çok kültürde uzun yıllar yaşayan bu edebi literatürün Anadolu'daki kayıtlarının ne derece eskiye gittiğini görmemizi sağlamaktadır.

Kaynakça

- AÇA, Mehmet, “İki Sır İki Kahraman: Uşun Koca Oğlu Segrek İle Kozi Körpeş”, *Milli Folklor*, S. 90, 2011, s. 26- 36.
- ADALI, Bilgin, *Dede Korkut Hikayeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin, “Siyâsetnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 306-308.
- AKDOĞAN, Rukiye, “Huqqa Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi”, *Höyük* 4, Ankara 2011, s. 1-78.
- ALP, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 2001.
- ARCHI, Alfonso, “L'humanite des hittites”, *Florilegium Anatolicum, Mélanges offerts à Emmanuel Laroche*, Éditions E.De Boccard, Paris 1979, s. 37-48.
- ARCHI, Alfonso, “When Did the Hittites Begin to Write in Hittite?” *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and Their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Ed. Y. Cohen, A. Gilan ve J. L. Miller, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2010, s. 37-46.
- BECKMAN, Gary Michael, “Proverbs and Proverbial Allusions in Hittite” *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 45 No.1, The University of Chicago Press, Chicago 1986, s. 19-30.
- BECKMAN, Gary Michael, *Hittite Diplomatic Texts*, Scholar Press, Atlanta 1996.
- BECKMAN, Gary “Sargon and Naram-Sin in Hatti: Reflections of Mesopotamian Antiquity among the Hittites”, (Ed. D. Kuhn, H. Stahl), *Die Gegenwart des Altertums - Formen und Funktionen des Altertumsbezugs in den Hochkulturen der Alten Welt*, Heidelberg 2001, s. 85-91.
- CAMMAROSANO, Michele, *Il decreto antico-ittita di Pimpira*, LoGisma Editore, Firenze 2006.
- CHILDE, Vere Gordon, *What Happened in History*, Penguin Books, Baltimore 1964.
- DARDANO, Paola, *L'aneddoto e il racconto in età antico-hittita: la cosiddetta “Cronaca di Palazzo.”* Biblioteca di Ricerche Linguistiche e Filologiche 43, Il Calamo, Rome 1997.
- DEVECİ Handan.- Dilek Belet- Hatice Türe“Dede Korkut Hikayelerinde Yer Alan Değerler” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12 S. 46, Yaz 2013, s. 294-321.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin- Faksimile)*, 4. b., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Ed. Murat Emre Şahin – Hasan Kadıköylü, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003.
- HOFFMANN Inge , *Der Erlass Telipinus* (Texte der Hethiter 11), C.Winter, Heidelberg 1984.
- LAMBERT, Wilfred G., *Babylonian Wisdom Literature*, Eisenbrauns, Winona Lake Indiana, 1996.

- GILAN, Amir, “Bread, Wine and Partridges – A note on the Palace Anecdotes (CHT 8)”, *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Koşak zum 65. Geburtstag* (DBH 25), Ed. D. Groddek – M. Zorman, Wiesbaden 2007, s. 299–304.
- GILAN, Amir, Historische Erzählungen aus der althethitischen Zeit – Versuch einer Klassifizierung, *Universität Leipzig Ph.D. Dissertation*, Leipzig 2009.
- GILAN, Amir, *Formen und Inhalte althethitischer historischer Literatur*, (Texte der Hethiter 29) Winter, Heidelberg 2015.
- IMPARATI, Fiorella, *Hitit Yasaları*, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlıda Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat İstanbul 1998.
- KAĞNICI, Gökhan “Kral Yazıtlarındaki Propaganda Biçimleri: Erhanedanlar Döneminden Eski Babil’in Sonuna Kadar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S.27, Mayıs 2017, s.125- 135.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Kelile ve Dimne” , *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.25, İstanbul 2002, s. 210-212.
- KARAUĞUZ, Güngör, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Çizgi Kitabevi, Konya 2002.
- KBo, *Keilschrifttexte aus Boghazköi*, Leipzig, Berlin 1916 vd.
- KELEŞ, Reyhan, “Türk Edebiyatında Nasihat Kültürü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.44, Erzurum 2010, s. 183-209.
- KIYMET, Kurtuluş “Hitit Metinlerinde Akad Çağı İle İlgili Kayıtlar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.38, S.66, 2019, s. 1-66.
- KOŞAK Silvin, hethiter.net/hetkonk (v.1.992) (E.T. 07.09.2020)
- KOŞAK Silvin, Gerfrid G.W. Müller, Susanne Görke, Charles Steitler, *Catalog der Texte der Hethiter*: <https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/> (E.T. 07.09.2020)
- KUB, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi*, Berlin 1921 vd.
- LAROCHE Emmanuel, *Catalogue des textes hittites*, Klincksieck, Paris 1971.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, “Siyaset-namele”, *Türk Dili Araştırma Yıllığı- Belleten*, C.10, Ankara 1962, s.167-194.
- LICHTEIM, Miriam, *Ancient Egyptian Literature A Book of Readings, Volume I: The Old and Middle Kingdoms*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 2006.
- LIVERANI, Mario, “The Deeds of Ancient Mesopotamian Kings”, *Civilizations of the Ancient Near East*, (Ed. Jack M. Sasson), Vol. 4, Charles Scribner’s Sons, New York, s. 2353-2366.
- MARAZZI, Massimiliano, “Gli editti reali hittiti: definizione del genere e delimitazione del corpus”, *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, Ed. D. Groddek M. Zorman, Harrassowitz, Wiesbaden 2007, s. 487–502.
- MARTINO, Stefano de, “Pimpira, Pimpirit”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* Bd. 10 Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 2005, s. 565-566.

- MILLER, Jared, L., *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2013.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, (Çev.Mehmet Taha Ayar) İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- OTTEN, Heinrich, Die hethitischen "Königslisten" und die altorientalische Chronologie, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 83, Berlin 1951, s. 33-45.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadim'in Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010.
- REYHAN Esmâ, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017.
- RIEKEN Elisabeth (ed.), hethiter.net/: CTH 371.1 (E.T. 07.09.2020)
- SOMMER Ferdinand – Adam Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I. (Labarna II)*, Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1938.
- SÜEL, Aygül, *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- TOSUN Mebrure -Kadriye Yalvaç, *Sümer-Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- UÇ, Himmet, "Dirse Han Oğlu Buğaç Han Hikayesi", *Milli Folklor Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Cilt:8, Sayı 60, Ankara 2003, s. 47-56.
- ÜNAL, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003.
- ÜNAL, Ahmet, *Eski Anadolu Siyasi Tarihi Kitap 1: Eski Taş Devrinden Hitit Devletinin Yıkılışına Kadar (M.Ö. 60000-1180)*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2018.
- ÜNAL, Ahmet, *Hitit Başkenti Hattuşa'da Otuz Bin Koyunlu, On Bin Boğalı ve Bol İçkili Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları Ankara 2019.
- VAN DE MIEROOP, Marc, *Eski Mısır Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2019.
- YAKAR, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- YILDIRIM, Ercüment "İnsanlığın Yönetim Bilincinde Mezopotamya'daki Adalet Anlayışının Yeri", *Mezopotamya'nın Eski Çağlardaki İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (Ed. L.Gürkan Gökçek, Ercüment Yıldırım, Okay Pekşen), Değişim Yayınları, İstanbul 2019, s.141-159.
- YILDIRIM, Ercüment, "Hititlerdeki Tahta Geçiş Sisteminin Çağdaşı Olan Mısır Krallığı ile Kıyaslanması", *History Studies* 12/5, Ekim 2020, s.2299-2317.
- YILDIRIM, Nimet, "Fars Öğüt Edebiyatı", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: V, S.16, Ankara 2005, s. 51-73.
- YİĞİT, Turgut, "Hitit Krallığında Velihtın Belirlenmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22,S.34 2003, s.141-147.